

1 СЕКЦИЯ
ҰЛЫ ДАЛАСЫНДА АҚ ТУЛЫ СІРГЕЛІ ЖАБАЙ БАТЫРДЫҢ РӨЛІ
РОЛЬ АҚ ТУЛЫ СІРГЕЛИ ЖАБАЙ БАТЫРА В ВЕЛИКОЙ СТЕПИ
A ROLE OF AҚ TULY SIRGELI ZHABAY BATYR IN THE GREAT STEPPE

ӘОЖ: 930.14.21

Айтбаев Е.М.* (1937-2009)

Қазақ КСР халық ағарту ісінің үздігі. Шымкент, Қазақстан
ЖАБАЙ БАБАНЫҢ КЕРЕМЕТТЕРІ

Автор корреспондент: azimchan23@mail.ru

Түйін: Мақалада Жабай бабаның өмір жолы зерттеу көрсетілді. Сондай арда азамат қолға алар ісі мен сөйлер сөзін, қабылдар шешімін алдын-ала ақыл таразысынан өткізіп, имандылық, адамгершілік пен салиқалық, ізгілік пен мейірімділік, кең мінезділік қасиеттерді бойына жинаған абзал жан – Ерген Махатбайұлы Айтбаев болатын. Жабай баба басына кесене тұрғызуда бастамашы топтың бас иелерінің біреуі болғанын жұрт жақсы біледі. Қариялардың айтуынша бабамыз Жабай Дулат батырларымен тату тәтті өмір сүрген. Бірде Дулаттың бір батыры Жабай атаны меймангершілікке шақырады.

XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басындағы зерттеушілер кісе белдіктерді қазақ батырларының, аңшы мен малшыларының күнделікті қолданып, белдеріне тағынатын сырт киімі болған деп көрсетеді. Ата-бабаларымыздың тіршілік-тұрмысында кісе аса бағалы орын алған. Кейіннен қазақ халқының тұрмыс салтының өзгеруіне байланысты кісе белбеуді ауқатты адамдар салтанат күндеріне буынуға жасапты.

Кілттік сөздер: Жабай батыр, қасиет, этнография, қымбат кісе, қазақ халқы

Қазақ жері қашан да үлкен ақыл иесі – парасатты жандарға кенде болмаған. Сондай арда азамат қолға алар ісі мен сөйлер сөзін, қабылдар шешімін алдын-ала ақыл таразысынан өткізіп, имандылық, адамгершілік пен салиқалық, ізгілік пен мейірімділік, кең мінезділік қасиеттерді бойына жинаған абзал жан – Ерген Махатбайұлы Айтбаев болатын.

Ерген қария – ағып жатқан дария іспеттес еді. Өмір жолы ұстаздықпен өріліп, жүрек жылуын, мейірім шуағын жас ұрпаққа егіп келді. Қазақ халқының тарихын, шежіресін, салт-дәстүрін жадында сақтап, ата-бабалар ғұмырдариясын зерделеп тарихтың ақтаңдақтарына үңілді.

Жабай әулие, Дәулетияр датқа, Бекмұрат батыр және басқа да тарихи тұлғалардың рухтарын көтеріп, олар туралы материалдардың жинақталуына, ізденістер жасалуына Ерген Махатбайұлы бірден-бір себепші, дәнекер болды. Ерген қарттың ұйытқы болуымен жарық көрген «Жабай тоқсаба әулие» кітабы тарихымызға байланысты біршама түйіндердің бетін ашып, олқылықтардың орнын толтырды. Бабалар рухын асқақтатып Шымкент қаласынан Жабай әулие мен Бекмұрат батырға көше аттарын бергізуде де Ерген қарияның еңбегі өлшеусіз.

Жабай баба басына кесене тұрғызуда бастамашы топтың бас иелерінің біреуі болғанын жұрт жақсы біледі. Ергеннің артында қалған ізгі істері адамдық келбетті, имани негізді жоғалтпауды, кейінгі буынға өнегелі жол қалдыруды насихаттайды.

Бүгін ақ тулы Сіргелі Жабай батырдың туғанына 290 жыл толуына орай өтікізіліп жатқан халықаралық ғылыми конференцияға арналған жинаққа Ерген Махатбайұлының жинағынан үзінді беріп отырмыз.

1959 жылы шілде айының басында Әлімтау аймағында алапат өрт болады. Өрт жолындағысының бәрін жалмап өшіруге бой бермей келе жатады. Н.С.Хрущевтың тың

игеру саясатының нәтижесінде сол кезде Дарбаза совхозының Әлімтау бөлімшесінде мыңдаған гектар жерлерге бидай егіледі.

Ғасырлар бойы тың жатқан жерге бидай өте бітік шығады. Өрт бой бермей осы бидайға жақындай түседі. Өртті тоқтату үшін істеген әрекеттерден еш нәтиже болмайды. Өрттің алдын алып жер айдамақшы болғанда, екі «ДТ» тракторы өртеніп кетеді. Сонда амалы таусылған Нұрбеков Ошақбай «Дарбаза» совхозының партия ұйымының хатшысы, директор Кузнецовты ертіп Жабай атаның жуғысына барып, Алладан, Жабай бабадан жәрдем сұрайды. Керемет шілденің нағыз қайнап тұрған ыстығында аспанға бір шөкім бұлт шығып, өрттің үстіне төгіп-төгіп өтеді. Өрттің өшкенін көрген екі басшы өрт болған жерге жетіп келсе, өрт бидайға 50-60 метрдей жерге келіп өшкен екен. Содан кейін Кузнецов Атаға сеніп өмір бойы сиынып кетті.

Бұл әңгімені көзімен көрген Кузнецовтың шофері, «Дарбаза» совхозына директор болған Әкім Әбдіразақовқа талай рет айтқан. Мен Әбдіразақовтан есіткенмін.

Өртті көзімен көрген інім Махатбаев Жолдыбай айтып келген еді. Ол кезде Жолдыбай «Дарбаза» станциясы жанындағы №29 орта мектептің 9 сыныбын бітіріп, «Әлімтауда» өндірістік тәжірибе өткізіп жүрген кезі болатын.

Енді, бұл оқиғаны басқа ересек адамдар қалай әңгімелейтініне келейік.

Әбдіразақов деген азамат «Дарбаза» совхозында 1962 жылдан 1970 жылға дейін бақылаушы механик, бас инженер болып қызмет атқарды. Кейін осы совхозға директор болды. Мен Әкіммен «Дарбазада» көрші тұрдым. Ол бұл туралы былай әңгімелейтін:

- Айхожаев Базар сол жылдары «Дарбаза» совхозының директоры Кузнецовтың қызметке мінетін жеңіл машинасының жүргізушісі болып қызмет істеген. Ал Нұрбеков Ошақбай осы совхоздың партия ұйымының хатшысы болып қызмет еткен. Шамасы мына жағдайды көрген, амалы таусылған Ошақбай ағамыз директорды атаның басына жалбарынуға көндіріп ертіп барған ғой. Нұрбеков Ошақбай Жабай атаға туыстық жағынан шөпшек болып келеді.

Әрине, Айхожаев Базар хатшы мен директор арасындағы әңгіменің егжей-тегжейлерін толық білмейді. Бірақ Айхожаев Базар совхоз басшыларының Алладан, Әулие Жабайдан өртті сөндіре көріңдер, жәрдем беріңдер деп жалбарынғандарын көзімен көреді, құлағымен естиді. Міне керемет, сол кезде бір кішкентай қара бұлт өрт болып жатқан жердің үстіне үйіріледі, өрт өшеді, бұлар қуанып кетіп өрт болған жерге зуылдап барып жетсе, өрт болған жерге шелектеп жаңбыр жауыпты, өрт өшіпті, сонда өрт бидайға шамалап 60-70 метрдей жер қалған екен. Бұл әңгімені әкеме: Айхожаев Базар кездескен сайын айтудан жалықпайтын еді – деп әңгімелейтін. Бұдан кейін Кузнецов атаның басына барған сайын зиярат етіп, ақша тастап жүрген. Бұл әдетінен ол қашан Шымкентке жұмысқа ауысып кеткенше жаңылыспаған.

Бірде бір кісінің бес-алты түйесі жоғалады. Олай іздеп, былай іздеп таба алмаған соң, осы Жабайды «Әулие» дейді ғой деп Атаның жуғысына түнейді. Түсінде Ата: «Тұр, тез жет, кешіксең түйелеріңді Сырдың арғы бетіне өткізіп кетеді» дейді. Әлгі кісі тездетіп барса, түйелерді қайықтарға артып, енді кетейін деп жатқан ұрылардың үстінен түседі.

Атаның өзі айтқандай, ылаңдаған малды Атаның жуғысын айналдырса, малдың өлімі пышақ кескендей тиылған. Жабай атадан шын тілесе, тілегенін береді. Бірде Токсейіт деген колхоз бастығы колхоз малы ылаңдап ауырғанда, атаның жуғысын айналдырғанда індет табанда тыйылған екен.

Көтермей жүрген әйелдерге жәрдемі тиген, тиіп те жатыр.

Есіткен құлақта жазық жоқ, «Жылға» станциясында бір кісіден мынадай әңгімені есіткенім бар. Ол кісінің әйелімен отасқандарына біраз жыл болса да, бала көтермепті. Содан атаның басына барып зиярат етуге жүрмекші болыпты. Олармен бірге 40-тан асқан бір әйел де баратын болыпты. Ұзын сөздің қысқасы әлгі әйелге түсінде Ата он кесе беріпті, абдырап тұрып әйел бір кесені қолынан түсіріп сындырып алыпты, ал, 40-тан асқан әйелге мүжілген асық сыйлапты. Бірінші әйел 10 ұл бала көріпті, оның біреуі шетінепті, 40-тан асқан әйел шала ұл туыпты, ол кейін шетінепті.

Алланың құдіретімен Жабай атаға шын ықыласымен сыйынған адамдар, тілектеріне жетіп отырған. Әлі де жетуде.

Тағы бірде Әбен деген тәуіпке (Сарыағашта) Қарақалпақстаннан бір келіншек келіп емделеді. Әбен сол келіншекті үш жыл бойы Атаның басына алып барып зиярат еткізеді. Үшінші жылы келіншектің түсіне бір үлкен кісі еніп: «Ұзақтан келіп үш жыл әуре болдың ғой, мә ал» деп бір таяқ береді, екі шетіне екі орамал байлайды. Алланың құдіреті әлгі келіншек бір ұл, екі қыз перзент көреді. Мұны тәуіп Әбен айтқан еді.

1948 жылы Қожамұрат деген кісі Сырдария совхозының «Шайханасында» қой бағады екен. Малының бастары біраз кем екен. Ол уақытта мал басының кемдігін заң орындары білсе, түрмеден шығары белгілі. Қожамұрат күні-түні Атаға жалбарынады. Бір күні күзде қойды түнетіп жайып, түн жарымы ауа қойларды иіріп, сәл демалуға жатады. Дауыс жетер жерде қойын иіріп Ахметше деген кісі жатады. Қожамұраттың көзі ілініп кетсе бір үлкен кісі келіп: «Ата, ата! – деп қоймадың ғой, менің жүретін жолым бұл емес еді. Саған бұрылдым, жай қолыңды» дейді. Қожамұрат ұйқылы-оюу «Ата-ата» деп қолын жайған күй Атаға қарай жүгіре береді. Қожамұраттың даусын есіткен Ахметше: - Ей, Қожамұрат ұйқыңды аш, шамасы Атаң келді. Білемін ғой, – деп айқайлайды. Айқаймен ұйқым ашылып кетті, бақсам Атаны көрген жаққа қарай жүгіріп бара жатыр екенмін.

Алланың құдіреті сол жылы Қожамұрат та, Ахметше де қойлары егізден қой қоздап, 1949 жылы «Социалистік Еңбек Ері» деген атанып, көкіректеріне Алтын жұлдыз тағады. Бұл әңгімені Қожамұраттың ұлы Ералханнан есіткен едім.

Атаның аруағы басына, не айналасында арақ-шарап ішіп барғанды, мылтық алып барып атқанды жек көреді.

Сарыағаш ауданында Қарақалпақ деген ру бар. Қарақалпақ Шанышқылыға жатады. Бұрынғы Сырдария совхозында «Қарақалпақ» деген бөлімше болған. Сол Қарақалпақ деген жерде Шанышқылының Қарақалпақ деген руынан шыққан бір ауыл тұрған. Қарақалпақтың бір қариялары айтушы еді: - Бір бабамыз батыр болған екен. Сол кісі осы шөлге қоныстанған деп. Негізгі көпшілігі Шыршық бойында тұрады. Сарыағаш ауданының «Партсъезд» деген жерінде біраз Қарақалпақтар бар. Бұлардың бабалары Қарақалпақта тұрған. 1930 жылдары оларды Сарыағаш ауданының «Сталин» колхозына қоныстандырған.

Соңғы кездерде бұл қарақалпақтар Жабай бабаның Баймұрат, Бекмұрат деген немерелерінің балалары мен құда-жекжат болып араласқан.

1925-1930 жылдары Жабайдың шөбересі, Бекмұрат бектің кенже баласы Әбдіқадір ояз болып сайланар алдында Атаның басына барып зиярат етеді. Ол кезде заманның зәуімен шырақшылар Атаны тастап кеткен болуы керек. Айналада ұлыған қасқырлар өріп жүреді. Түнде қасқырлардың зар илеген ұлуларынан үрейленген Әбдіқадір қос ауыз мылтығын алып, атып қалады. Мылтықтың ұңғысы оқпен бірге ұшып түседі. Әбдіқадір бұдан секем алып қалады. Түсінде бір үлкен Қара кісі «Сен не, мені атуға келдің бе?» дейді. Әбдіқадір «Жоқ, ата, қасқырлардан қорқып атып ем» дейді. Сонда Ата «Сені сол қасқырлардан қорғай алмасам мен неге жүрмін» дейді де қолына шолақ қылыш, «айналдыр» деп диірмен береді. Содан Әбдіқадір ояз болады, бірақ өмірі келте болады. Диірмен елді билеуі, сынық қылыш өмірі болды ғой деп қариялар әңгімелейтін.

Бірде маған болғанды, болмағанды жауып, карточкасына жазылған қатаң сөгіс берілсін деген партиялық жазаны бастауыш партия ұйымы берді. Шешімді бекіту үшін Сарыағашқа партия аудандық партия комитетінің бюросына барар түні түсімде «Қорықпа, сені қорғай алмасам мен не істеп жүрмін» деп үлкен бір қара кісі кірді. Алланың құдіреті бюроны басқарып отырған Жигалина Полина Петровна, делоны ашып қарамай, оқымай мені мақтай жөнелді. Жаңылысты, сөйтіп «Партия мүшелігіне қабылдансын» деді. Делоны ашып оқығаннан кейін састы. Абдырап тұрған хатшыға бюро мүшелерінің біреуі: «Мақтадыңыз ғой. Бұл жігіт жас қой, жеңілірек жаза берейік» деді. Сонда П.П.Жигалинаға біреу қуат бергендей: «Онда ескерту берілсін» деді. Бюро мүшелері бірауыздан оны қолдады. Бұл жағдайға сол жердегілердің барлығы таң қалды. Өзім де таң

қалдым. Жабай Ата өзін елегісі келмегендерді елетеді. Арақ ішкендерді жек көреді дегенге мысал ретінде Мамыр Тарақтыұлының мына бір өлеңін келтірейік:

«Таскескен» атты ұжымның
Жайлауы қырда болатын.
Назары түскен Қызырдың,
Сәуірде малға толатын.
Төлекең онда «басқарма»
Халықтың қамын ойлаған.
Үлгі еді ісі жастарға,
Табысын жылда тойлаған.
...Бір күні арақ ішілді,
Сәбидің аты қойылып.
«Былапыт» сөздер айтылды
Араққа қызып тойынып.
Бір төбе бөліп тұратын
Жуғысын Жабай атаның.
Жан болмай еске салатын
Астында қалды-ау наланың.
«Әлімтау» маңы, тау-тасы
Жайғасқан малы бес қора.
Қырылды біраз мал басы
«Топалаң» тиіп масқара.
Төлекең айтты «Тез жеткіз»
Айдасаңдағы сай мен қыр.
Жабайға атап біреуін
Үш мәрте айдап айналдыр».
Әбекең істеп айтқанды
Құран оқытты басына.
Қойшыны түгел шақырды
Құдайы тамақ асына.
Сол замат саппа тиылды.
Қойларға тиген «Топалаң».
Нәзірін тастап, сиынды
Арақты ішкен топ адам.
Қасарысып сен іс қылма
Қасығың түсер қолыңнан.
Әйтеуір кесір кездесіп
Қаласың жүрер жолыңнан.
Осындай іске тап болар
Басынып бетпен кеткендер
Әулие ата рухын
Аяқ асты етпендер!!!

(«Сарыағаш» газеті, 1996 ж. 25 мамыр, №20)

Мамырдың «Томкең» деп отырған кісісі – Тоқсейіт. Осы туралы есіткенін бір кездескенде Рәтбек Қажы да айтып еді.

Бірде Аппазбек ағамыз атаның басына арақ ішіп мас күйінде барады. Сонда оған ата түсінде «Асқан қазан төгілер» - дейді. Артынша Аппазбек ағамыз Шеңгелді селолық Кеңесінің төрағалық қызметінен кетеді.

Тағы бірде Жылғадағы бір кісі, арақ ішіп мас болып, атаның басына (жуғысына) барады. Түсінде оған ата: «Не деп келдің, бастан кембісің, бәрі де бар ғой? – деп үстіне қызыл шапан, астына қызыл ат мінгізеді. Көп ұзамай ол кісі делбе ауруынан қайтыс

болды.

Жабай ата өзін елемегендерді елетеді.

Дарбаза селосындағы №29 орта мектепте Білісбек деген жігіт еңбектен сабақ берді. Бірде Жабай ата туралы әңгіме қозғалғанда ол мынадай әңгімені айтқан еді:

- «Әлімтау» ауылынан «Тасқұдық» ауылына шешем екеуміз мотоциклмен бара жатқан едік, Жабай ата жуғысынан өте бергенде шешем «әулиеге Құран оқып өтейік» - деді. Мен көнбедім, шешем айта берген соң, қайтарда оқырмыз дедім. «Жабай атадан» бір бел асқанда мотоциклім өшіп қалды. Мотоциклді от алдыра алмай бір жарым, екі сағаттай әуре болдым. Сонда шешем: «Тілді алмайсың ғой, мотоциклді Жабай атаға қарай бұр» - деді. Амалсыздан мотоциклді Атаға қарай бұрып, от алғышын бір басқанда мотоцикл от алып жүре берді, - деп әңгімесін аяқтады.

Бірде Ақылбек деген атамыз жұмыс бабымен Жабай Ата жуғысынан онша алыс емес жерден отарларды аралауға өтіп бара жатады. Қасындағы жолдасы Ата басына барып Құран оқи кетейік дегенге, Ақылбек көнбейді. Содан 10-12 шақырым жердегі «Әлімтау» етегіндегі Тасқотан жерге келгенде түзге отыруға келгенде аттарынан түседі. Сол кезде Ақылбектің мінген аты Жабай атаның жуғысына қарай қаша жөнеледі. Ақылбек атамыз екінші атпен қуып отырып келсе, аттың Атаның жуғысының басында ірі малдың жауырын сүйегінің жерден шығып тұрған ұшына шылбыры оралып тұр екен. Уақытында осы әңгімені талай шалдардан есіткен едім.

Ақылбек атамыз көп уақытқа дейін перзент көрмей жүреді. Бірде ол кісі Жабай ата басына серкесін алып зияратқа барады. Сол күні түсінде Ақылбекке Ата аян береді: - Ей Ақылбек, мына бақылдаған текең менің теңім бе, әлде сенің теңің бе? – дейді. Ақылбек шошып оянып өзінің әбес іс істегенін кеш түсінеді.

Келесі бейсенбіде үлкен бір қошқар алып Жабай атаға қайта барады. Сол күні түсінде Ата Ақылбекке бір кездік (кішкене пышақ) береді. Содан Ақылбек атамыз Өмірбек деген бір перзент көреді.

1957 жылы Бүрлібаев Еркебай екеумізді Ақылбек ата үйіне шақырды. Кәдімгі үлкен адамдай ет асып күтті. Сонда атамыз Жабай атаның әулиелігі, Жабай аузына түкірген Шоңғар ата (Жабай атаның кенже ұлы) туралы біраз әңгімелер айтты.

Ақылбек деген атамыз айтады:

Бірде сары бием бошалап кетіпті. Үш күн бойы іздеп таба алмадым. Сонан соң Шоңғар атаның жуғысына барып, ата-бабамыздың кенжесі едің, әулиелікті ата саған мирас етіп еді, бием қайда жүр екен деп айттым да жантайып жаттым, көзім ілініп кеткен екен.

- Соны да іздеп жүрсің бе? Бие ана төбенің астында қызыл қасқа құлынымен саған қарап тұр, - деп бір кісі жекіп оятып жіберді. Төбеге шықсам бием қызыл қасқа құлынымен бері маған қарап тұр екен.

Атамыз: «Мен ақымақ малдың тілеуін тілеп атаның басына барғанша, балам Өмірбекке серік сұрап барсам ғой», - деп өкінетін. Құдайға шүкір, Ақылбек атамыздың Өмірбектен 4-5 немересі бар деп естиміз. Ол кісі Шеңгелді станциясында тұрады.

Жабай ата өзінің жуғысына тасталған ақшалардың таза нәрсеге жұмсалғанын қалайды.

Бірде Дарбаза совхозында шофер болып істейтін Т... деген бір ағамыз атаның жуғысының басына барып, ол жердегі ақшаларды алып, Әлімтау селосына келіп, әлгі ақшаларға арақ ішеді. Сол жерде мас болып, машинасының кузовына шығып ұйықтайды. Таңертең тұрайын десе тұра алмайды. Тілден, бір аяқ, бір қолдан айырылғанын бірақ сезеді.

Жабай ата аталған малдардың өзі егер уақытысында сойып, құран оқытылып таратпаса, кейде Атаның басына малдың өзі барған жағдайлары болған.

Бірде Қалтұрсын (руы – қарасирақ) мынадай әңгіме айтқан еді.

Қырық құдық маңында мал бағатын бір ағамыз Атаға бір серке атайды, оны үш-төрт жыл атаның басына барып зиярат етіп сойып таратуға ретін келтіре алмай ма, әлде

жалқаулық жасай ма, үш-төрт жыл жүріп алады.

Бір күні әлгі серке жоғалады. Ол жақты, бұл жақты іздеп таба алмайды.

Біраз күннен кейін Шеңгелді станциясынан Атаның жуғысына барып зиярат етіп қайтып келе жатқан зияратшылар әлгі қойшының үйінен түстенеді. Сонда қойшы серкенің жоғалғанын, оның Жабай атаға аталғанын, түрін-түсін айтады. Зияратшылар серкенің Атаның жуғысында жүргенін айтады.

Енді Жабай баба туралы тағы бір мәліметке жүгінейік.

Қариялардың айтуынша бабамыз Жабай Дулат батырларымен тату тәтті өмір сүрген. Бірде Дулаттың бір батыры Жабай атаны меймангершілікке шақырады. Дулат батырының ауылы мал сойып, Сіргелінің Жабайын күтіп отырады. Жабай баба Дулат батырларының ауылына келгенде Дулат батырының інісі ағасына «Көке, Сіргелі Жабай келді, қасқыр ішіңізді киіп шығыңыз», - деп ағасына хабар береді. Дулат батыры қасқыр ішігін киіп шығып Сіргелінің Жабайына сәлем береді. Жабай баба Дулат батырларының сәлемін алады да, Дулат батырларының аттан түсіңіз дегеніне қарамай, атының басын кері бұрып, аттан түспей кетіп қалады. Сонда елге келген соң жанындағы бірге барған жолаушылары: «Әу, әулие бұның ұят болды ғой, олар бізді құрметтеп күтіп отырса, сіз аттан түспей кері қайтып кеттіңіз, бұлай етеріңіз бар екен, неге шақыруларына көніп бардыңыз», - деген екен. Сонда бабамыз Жабай: «Мен бұрын соңды сезбеген бір сыр көрдім, Дулат батыры қасқыр ішігін киіп шыққанда екі жеңінен екі жолбарыс шығып маған қарап сәлем беріп тұрды. Егер мен қалсам менің пірім түйені өздеріне қосып алып иемденіп кетер, сонда маған түк те қалмас деп сезіктендім»- деген екен. Бұл көрініс бабамыздың әулиелігін дәлелдеп береді. Жабай әулие көбінесе сиынушы адамдарға үлкен қара кісі ретінде, немесе үлкен жалғыз өркешті қызғыш түйе ретінде көрінеді. Бұл атаның сиынушыларды жарылқаушының белгісі. Егер ашуы келсе, Кертөбел атқа мінген қаһарлы үлкен қара кісі ретінде көрінуі мүмкін дейтін қариялар.

Жабай атаның кереметтері көп. Ол кісінің кереметіне куә болған азаматтар әлі де арамызда бар.

1996 жылы Жабай атаның аруағын құрметтеген ел Жабай атаның ескі кесенесінің орнына жаңа кесене тұрғызды. Бұл жиында 70 үй тігілді, Оңтүстікке, Қазақстанға белгілі азаматтар қатысты. Кесенені ашуда лента қию рәсімін Сасбұқаев Әділ, Рәтбек қажы, Назарбеков, Салықбаев т.б. орындады. 2003 жылы Шымкент қалалық әкімиятының, мәслихатының шешімімен Самал – 2 мөлтек ауданындағы аты жоқ көшелердің біріне Жабай Ата аты берілді.

Жабай атаға арналып берілген аста оқылған өлеңді келтірелік.

Бір басын аманаттап, сақтанбаған,
Отаны, ұрпағы үшін аттандаған:
Ассалаумағалейкум, Жабай ата,
Мәңгілік сары адырда жатқан бабам!

Басымда тұрғаннан соң жалған ғалам,
Күнім аз өзің жайлы толғанбаған.
Есте жоқ ескі өмірдің ескерткіші –
Мәңгілік Әлімтауда қалған бабам:

Сен жайлы тарихтың бар көне тегі,
Әр ойшыл өз жобасын жөн етеді:
Күзеткен Әлімтауды Жабай атам –
Ескі мен жаңа заман дәнекері!

Ескі мен жаңа заман дәнекері –
Өзіңсің, бұған көзім жеткен анық!
Қорғадың тыныштықты отқа оранып.

Бұл сізге арнап тұрған сөздің басы,
Түбінде ұрпақтарың жаттар алып.

Толғаныс тереңіне бойлап барып,
Айтамын әр сөзімді ойлап, танып,
Мен жүрсем рухтарды оятсам деп,
Ал сізден қалды қанша аймақ, халық.

Айтқанмен мың құбылған түрге салып,
Бұл сырды әлі ешкім білмесі анық:
Өзіңнен таңғажайып қалған тарих,
Әр күні жүр жанымда бір жасарып.

Ақ жаулық – арман бұлтын бұлғап алып,
Өтуде сізден бері жылдар ағып.
Арасын заманалар аттап өтіп,
Сен бүгін тағы тудың тұлғаланып.

Адаспай ғасырлардың бұрқағына,
Күн туды қосылатын ұрпағыңа.
Көз тіріңде батыр боп,
Әулие боп
Қара жердің оралған құрсағына –

Әулием, –
Ел-жұртымның тамаша әні,
Биікпен кім теңейді аласаны?!
Еліңнің Сізге салған ескерткіші –
Сағанан, заңғар көкпен таласады.

Айналып соны бүгін өбеміз де,
Күш-қуат дарытамыз денемізге!..
Сүйегің жатпағанмен мына жерде,
Рухың куә боп тұр төбемізде!

Әулием – қасиетті, киелі адам,
Сіз болып елестейді түйе маған.
Жүргенде желдей есіп осы өңірде,
Өлеңнің аруағы ұялаған –

Мен келдім, жазылған бұл пешенеме:
Гүл қойдым тағзым еттім кесенеңе!
Сіз едіңіз анама аян берген,
Аян бердің мен жайлы әкеме де!

Еңбегін хан, қарасы бағалаған,
Сен емес пенделерді алалаған.
Сондықтан алдыңызда иіп тұрмын,
Басымды қалың ойлар қамалаған!..

(Хамза Қалмырзаұлы. «Аспан мен Даланың төрт ұмытылған тарихы». Москва. Қасиет, 2001ж. 433-б.).

Жабай атаның «Әлімтау» аулының маңындағы жуғысына орнатылған кесенеге халық үзбей барып жатады. Бейсенбі, жұма күндері адам көп жиналады. Құдіретті ұлы Жаратушы, Алла өзің Бабамыз Жабайды, аруағының рухын жоғарылата бер, ұрпақтарына аманшылық, тыныштық, бақ-дәулет, ұзақ өмір бере гөр.

Алла өзің баршамызды аман-есен сақтай гөр.

Е құдіретті Алла, Жабай ата да сенің ұлы құдіретіңнің бір көрінісі.

Кісе жәдігерлігі туралы

Жабай атаның батырлығы, қолбасшылығы, әулиелігі өз заманында аңыз болған да болар, бірақ бізге ұмытылмай жеткені бірен-саран. Қасиетті әулиенің алтын сапты қылышы, ақ сауыты, ақ туы, кісесі, кісе кемер белдігінің болуы ол кісінің жорықтың адамы болғанын дәлелдейді.

Жабай ата қайтыс болғаннан кейін ол кісінің жеке заттарын балалары бөліскен. Қылыш, сауыт, ту Дәулетиярға берілген. Атаның кенжелері Айша, Шоңғарға атаның белдігі, оған ілетін кісесі тиген. Ал Шоңғар ата өлген соң белдік Сапар атаға, кісе Айтбай атаға жәдігерлікке қалған.

Ағамыз Еркебай Бүрлібаев жазып жүргендей қылыш, ту, сауыттары 1930 жылдары жоғалған.

1930 жылдары Қалшабектің бір ұрпағы елдегі белсенділердің зәрінен қорқып тінту болады деген соң, қылышты есік алдындағы күлге көмеді.

Қайтып келіп ұйықтауға жатады. Көзі ілініп кетсе, түсінде бір үлкен кісі:

- Ей, балам! Қылышты жаман жерге көмдің ғой, бір қылышты сақтай алмасам мен не істеп жүрмін? – дейді. Шошып оянып тұрған ағамыз көмген жерден қылышты іздеп таба алмайды. Содан кейін ол кісінің ісі кері кетіп, ақыры соңында ұрпақ та қалмай кетеді.

«Белдікті Сапардың баласы Нұрлыбайдың әйелі өз қызының қолына қалдырып, кетерде есігінің алдындағы құдыққа көміп кетіпті» деп Еркебай ағамыз айтып жүретін.

Ежелгі белдемелердің бір түрі, атадан балаға мұра болып келе жатқан Жабай атамның өзі қолданған тұпнұсқа кісе белбеуі Айтбайдың немересі Ергеннің, яғни менің үйімде сақтаулы. Ол көннен жасалған. («көн» деп жылқы, сиыр және серке терілерінен иленген қалың былғарыны атайды).

XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басындағы зерттеушілер кісе белдіктерді қазақ батырларының, аңшы мен малшыларының күнделікті қолданып, белдеріне тағынатын сырт киімі болған деп көрсетеді. Ата-бабаларымыздың тіршілік-тұрмысында кісе аса бағалы орын алған. Кейіннен қазақ халқының тұрмыс салтының өзгеруіне байланысты кісе белбеуді ауқатты адамдар салтанат күндеріне буынуға жасапты. Уақыт ілгері жылжыған сайын, олардың сырт пішінінде де өзгерістер болып, қалта мен басқа салпыншақтар жасалып, тек сәндік үшін қана қолданылған.

Осыған байланысты кісе туралы мысалдар мен мәліметтер бере кетсек.

Кісе туралы Шоқан Уәлихановтың баяндауынша былай өріледі: Батыр қолбасшылардың жауға, жорыққа шыққанда садақ оғының ұштарын, от тұтатып, шақпақ тастар салатын, жорыққа керекті, бігіз, жуалдыз, таспа, мақта салатын, ені 30 см, ұзындығы 35-40 см келетін ірі малдың қалың терісінен жасалған, күміспен әшекейленген белдікке өткізетін, қайыстан бауы бар, әскербасылардың, ел билеген датқалардың заты деп суреттелген. Шоқан Уәлихановтың (III том) баяндауы.

Мысалы, I. Есенберлин Абылайға Бөгенбайдың қайтыс болғанын естірту кезін бейнелеуде: «...Сол үміті орындалмай, қапаланып отырғанында Арқадан, Баянауыл жақтан бір топ жуан қоныш, түлкі тымақ, кіселі күміс белбеулі ақсақалдар Ордаға кіріп келген. Ханға тәжім етіп сәлем берісіменен Үмбетей жырау босағада бір тізерлей отыра қап, қарлыққан кәрі даусымен, өлім естіртетін әуенге салып, бір термені шұбырта жөнеліп еді:

Ей, Абылай, Абылай,

Абылай ханым, бұл қалай?

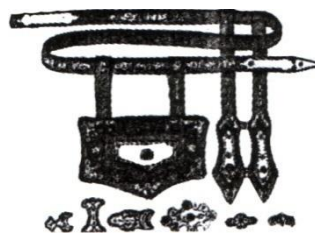
Бұл қалайдан сескеніп,
Сөзімді қойма тыңдамай,
Талай істер басыңнан
Өтіп еді-ау жасыңнан
Қиын, қызық әрбір жай»,

(І.Есенберлин. «Жанталас». Алматы, 2002ж. 490-б.) -деп жазады.

Батырлардың, ел билеген ақсақалдардың ерекше бір жағдайда күміс белбеулі белдікке асып алып жүретін жол сөмкесі болған.

Сондай-ақ Қазақ Совет энциклопедиясында қазақ халқының ұлттық мұраларының бірі кісе туралы мынадай мәлімет берілген:

«Кісе – күміс, жез үзбелермен безендіріп, қалташалар салған жалпақ былғары белбеу. Ол екі қабат етіліп тігіледі. Ұзындығы 130-200 см, көбінесе 150 см, ені 2,5-3 см. Екі басына қапсырма салып, кейде бір ұшын екінші ұшына өткізіп бекітетін тесіктері бар. Кіседе белбеуге іліп өткізіп қоятын былғары қалта жасалады. Ол оқ-дәрі, қару-жаракқа қажетті басқа да ұсақ-түйек саймандар салу үшін пайдаланылады. Оған қалтамен қатар оқшантай, кішкене сопақша дорба, пышақ, қанжар салатын қынап тағылады. 19 ғасырдан бастап қазақ халқының тұрмыс-салтының өзгеруіне байланысты кісенің түрі де өзгереді. Қосымша қалта салмай, күміспен кемерленіп әшекейленетін болды. Олар күміс кісе, кемер кісе деп аталады. Бұл кісе белдікті салтанат күндерінде буынады, Қазақстанның батыс аймақтарындағы дәулетті адамдар XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кісе белдікті барқыттан, оқа жіптермен кестелеп, алтын, маржан тастардан көз салдырып жасатқан» **(Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы, 1975ж., 6 том, 183-184 бб.)**.

«Кісе – былғары белбеудің өте ертеден келе жатқан алтын, күміспен, жез үзбелермен безеп жасаған қалталы көне түрі немесе кіселі белдік. Әшекейлі салпыншақ қапшығы, кісесі буынғанда оң жақ мықынының тұсында болады. Кісе белбеуді жез доғамен, кейде әдейі жасалатын ілгекпен буынады. Мұндай кіселердің бағасы кемінде бір жылқыға тең келеді. Кісе белбеу малшылар мен аңшылар, жол жүрген жолаушылар мен жорыққа шыққан батырлар үшін өте қолайлы болған.

Түркі тілдерінің біразында кісе «белбеудің қалтасы», «дорбасы», «киімнің қалтасы» мағынасында жұмсалады. Этнографиялық жағынан алғанда қымбат саналатын кісені адамдар қиыншылық көргенде, тәңірге жалбарынғанда белден шешіп, мойнына салады екен. Кісені малға тағу әдебі де орын алған. Бураға шөгеріліп кеткен түйе бойына біткен төлін ағызып жібермесін деген ырыммен оның мойнына кісе салады. Осындай төлін ағызып жіберетін түйеге көшкенде, кіре тартқанда ешқандай ауыр жүк артпайды. Мұны кіселі түйе деп атаған. Кіселер жасалу материалына, өрнек әшекейлеріне қарай алтын кісе, күміс кісе деп ажыратылады.

Кісе мүшелерінің атаулары мыналар: қын, қынап (пышақ, қанжар, қылыш салынады), қорамсақ (садақ оғы салынады), оқшантай (оқ-дәрі салынады), қандауыр (қан шығаратын кішкентай үшкір пышақ), дәндәку (шақпақ тас оның білтесі т.б. салынатын қалта).

Күміс, жез үзбелермен безендірілген кісе былғарыдан екі қабат етіліп тігіледі. Ұзындығы шамамен 130-200 см, ені 2,5-3 см болып келеді. Екі басына қапсырма салып, кейде бір ұшын екінші ұшына өткізіп бекітетін тесіктер шығарады. XIX ғасырдан бастап қазақ халқының тұрмыс салтының өзгеруіне байланысты кісенің түрі де өзгереді.

Қосымша қалта салмай, күміспен кемерленіп әшекейленетін болған. Олар күміс киімі, кемер киімі деп аталған. Бұл белдікті салтанат күндерінде буынатын болған. Қазақстанның батыс аймақтарындағы дәулетті адамдар XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында белдікті барқыттан, оқа жіптермен кестелеп, алтын маржан тастардан көз салып жасатқан **(И.В.Захаров, Р.Д.Ходжоев 183-б).**

Кісенің іліну тәртібі барлық түрлерінде бірдей болған.

Ертедегі жаугершілік, аңшылық дәстүрлерінде қалған жұрнақ, қалдық кісе кейіннен сәндік ретінде тағылатын кісе туралы; «Кісі болар кісінің кісесінен танымын» деген тәмсіл қалған. Ш.Уәлихановтың деректеріне сүйенсек XIX ғасырдың ортасына қарай қазақтардың тұрмысының өзгеруіне байланысты кісе белбеу атақты, бай, егде адамдар тағатын салтанат бұйымдарының қатарына енген. Осыған орай оның сәндік жағын да зергерлер күрделендіре түскен.

Қазақ белбеуі өзінің сыртқы пішініне қарай 3 түрлі болып келеді деп пайымдайды археологтар З.Самашев пен Ж.Жетібаев. Оның біріншісі – «белбаудан» және белбеу бастарынан тұрса, ал екінші түрінің жоғарыда аталған бөліктерден басқа «белбауға» жалғанған әртүрлі салпыншақ-сақиналары болады. Үшінші түрі – қалталы белбеу – «кіселер».

Белбеудің «белбауы» негізінде былғарыдан, әр түрлі матадан, өте сирек жағдайда металдан істелініп, алтынмен апталған, күміспен күптелген ою-өрнектермен, асыл тастармен безендірілсе, ал белбау басы – түрлі металдардан, сүйек-мүйіздерден жасалынады. Суреттерге және мұражай коллекцияларына сүйенсек, қазақ белбеуінің бастары үш түрлі болып келеді: «қапсырмалы», «ілгек» іспетті және үшінші түрінің «тілі болады» **(Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматы, «Алматыкітап», 2007ж. 363-б.).**

Кісенің құрастырмалы да түрі болған екен.

Алтын киімді сақ жауынгерін 1969 жылы Жетісу жерінде, Есік қорғанынан археолог К.Ақышев тапқаны тарихтан белгілі. Сақ көсемінің киімі 4 мыңға жуық алтын әшекейлермен безендірілген, биіктігі 70 см-ге жететін бас киімі табылған. Сақ көсемінің қолында екі алтын жүзік, белінде құрастырмалы кісе белбеуі болған.

Қазақ халқы кісені қиыншылық көргенде, сол қиыншылықтан шығу, жаратушы иеге табыну үшін белінен шешіп мойынға асынатын болған. Сондай-ақ киелі санаған кісені малдың төлінің тұрақталуы, адамдар ауырып қалғанда емдік қасиеті ретінде де қолданылып келіпті.

Үмбетей Жырау да бұл турасында:

Анау бір жолы аттанған
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,
Ол хабарды ел біліп,
Көп батырмен сен жүріп,
Көзіңнің жасын көл қылып,
Қысылған әскер басының
Қасына барып тұрғанда,
Ақбоз атты шалғанда,
Мойныңа кісе салғанда,
Баба түкті Шашты Әзіз,
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын,
Басыңа Қыдыр қонғанын,
Ұмыттың ба соны Абылай?!

(Үмбетей жырау Жеті ғасыр жырлайды. 1-том. Жазушы баспасы.75-б)

- деп жырлайды.

Жорықта Шоқанның айтуынша, кісеге садақтың оғының ұшы, егеу, қайрақ, шақпақ тас, тез тұтанатын зат, бігіз, т.б. салынады. Сондықтан «кісе» ешкімнің қалтасына

салынбайды. Бұны қазірше айтсақ сөмке немесе планшет деуге болады. Кісе әмиян қалта емес. Кісе сақтаулы, дегенмен менен бұрынғы аталарымыз, шешелеріміз кісенің ішкі қабатын ауруларға беріп жоқ еткен. Қалың теріден жасалған сыртқы бөлігі қалған.

Сонымен қазақ халқының ежелгі белдемелерінің бір түрі кісені ер адам таққан екен, батырдың да, малшының да, аңшының да сырт киімдерінің бірі болып табылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Сарыағаш» газеті, 1996 ж. 25 мамыр, №20
2. Хамза Қалмырзаұлы. «Аспан мен Даланың төрт ұмытылған тарихы». Москва. Қасиет, 2001. 433-б.
3. І.Есенберлин. «Жанталас». Алматы, 2002ж. 490 б.
4. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматы, «Алматы кітап», 2007.
5. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматы, «Алматы кітап», 2007. 363 б.
6. Үмбетей жырау Жеті ғасыр жырлайды. 1-том. Жазушы баспасы. 75 б.

Аннотация: Статья знакомит с историей жизни Жабай батыра. Ерген Махатбайұлы Айтбаев был также блестящим представителем общественности, был красноречив, имел благородные качества моральные, этические. Занимался благотворительностью. Хорошо известно, что Ерген Махатович был одним из инициаторов создания мавзолея Жабай Баба. По словам пожилых людей, Жабай батыр имел хорошие отношения с героями из рода дулат. Также знаменателен поясной ремень Жабай батыра. Исследователи конца XVIII века в XIX веке показывают, что такие ремни ежедневно пользовались казахские герои, охотники и скотоводы. В жизни наших предков это было очень ценно иметь кожаные инкрустированные ремни. Позже, из-за изменения образа жизни казахского народа, состоятельные люди носили такие семейные реликвии только в праздничные дни.

Abstract: The article introduces the life story of Zhabay Batyr. Yergen Makhatbayuly Aitbayev was also a brilliant member of the public, was eloquent, had noble moral and ethical qualities. Engaged in charity. It is well known that Yergen Makhatovich was one of the initiators of the creation of the Zhabay Baba mausoleum. According to the elderly, Zhabay Batyr had a good relationship with the heroes of the Dulat clan. The waist belt of Zhabay Batyr is also significant. Researchers at the end of the 18th century in the 19th century show that these belts were used daily by Kazakh heroes, hunters and cattle breeders. In the life of our ancestors, it was very valuable to have leather inlaid belts. Later, due to changes in the lifestyle of the Kazakh people, wealthy people wore such family relics only during the holidays.